
A ROKONTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

A német koncentrációs táborok pénzei

A kötet szerzője, *Hans-Ludwig Grabowski* (1961) neves szakember, szakíró, szerkesztő stb. a papírpénztörténet területén. Különbféle könyveket, katalógusokat, nagyszámú tanulmányt adott ki a német papírpénztörténet tárgykörében. Ma Németország egyik legjobb papír-pénztörténeti szakértőjének számít.

Wolfgang Haney (1924) ún. vegyes családban született. Édesapja német, édesanyja zsidó volt. Mélyépítő mérnökként – különféle vezető beosztásokban – dolgozott 1991-es nyugdíjazásáig. Gyermekkorától foglalkozott érmeikkel, papírpénzekkel. Mivel családját – közvetlenül – érintette a holokauszt, 1990-től egy új terület gyűjtésének szentelte életét. Egyedülálló kollektiót létesített a holokauszt vonatkozásában. Gyűjteménye felöleli az antiszemitizmus – újabkori – jellegzetes dokumentumait. Másrészt a koncentrációs táborok, gettók pénzeiből, pénzhelyettesítőiből, s a kapcsolódó dokumentumokból hozta létre páratlan gyűjteményét, amely a recenzált kötet illusztrációs anyaga alapjául szolgált. Haney, a vizsgált tárgykörben kiemelt szaktekintélynek számít. Otthon- és külföldön egyaránt tartott előadásokat, mutatta be kollektióját kiállításokon.

A recenzált mű e sajátos téma első részletes feldolgozása, bemutatása, a teljes ismert anyag katalógus formájában történő közzétele. A szerző tárgyalja a történelmi hátteret, kereteket, s minden a témával kapcsolatos kérdést.

A bevezető fejezetben részletesebb áttekintést kapunk a tárgykör egészéről. Mint ismeretes, koncentrációs táborok 1933-tól, a nemzetiszocialisták hatalomátvételétől kezdődően léteztek Németországban. A későbbiekben – a háború során – a megszállt Európa különböző országaiban is létesültek koncentrációs táborok. Kezdetben kommunistákat, baloldali értelmiségieket, szociáldemokratákat, szakszervezeti vezetőket stb. zártak koncentrációs táborokba. A későbbiekben azonban ez az érintett kör jelentősen kibővült.

Tábori pénzek, hadifogolytábori pénzek ismeretesek voltak a korban, így pl. az első világháború idején – a különböző felek – is használtak ilyeneket. Ezeknek a bevezetését az segítette elő, hogy a táborokban, általáno-

san használt, „hivatalos” fizetőeszközök nem szerepelhettek. Így került sor a lényegében pénzhelyettesítő, szükségpénz kategóriák bevezetésére. Így volt ez a koncentrációs táborok esetében is. Az ott őrzött foglyoktól, a tényleges forgalmi pénzeket bevonták. Ezzel az esetleges szökések lehetőségét is csökkenteni kívánták.

A Német Birodalomban (és a megszállt területeken) a hivatalos fizetőeszköz a német birodalmi márka volt. Az egyes táborokban a későbbiekben bevezetett díjjegyek (jutalomjegyek) lényegében papírpénzek, szükségpénzek voltak, melyeknek a táborokon belül sajátos helyi forgalma alakult ki. A díjjegyek jelentették a tényleges tábori pénzt. A koncentrációs táborok mindennapi életében nagyon nagy volt a jelentőségük. Használatuk nagy mértékben növelte a rabok életben maradási, túlélési esélyeit.

A szerző részletesen bemutatja a koncentrációs táborokban őrzött személyek regisztrálását, a táborbeli tulajdonviszonyokat. A táborba kerüléskor minden foglyról adatlapot vettek fel, amely minden fontos adatát tartalmazta (személyi adatok, a foglyok száma, őrizetbevételének időpontja, a legközelebbi hozzátartozók adatai, elérhetőségük). Tényleges regisztrálás esetében minden személy kapott kísérőjegyzéket vagy kérdőívet a felszerelési raktárból. Minden fogoly ruházatát, személyi tárgyait elvették a büntetésvégrehajtási intézeteknél napjainkban is követett gyakorlathoz hasonlóan. Fertőtlenítés után a fogoly tulajdonát a rabszámmal ellátott zsákban, a felszerelési raktárban őrizték. A rab értékeit, így óráját, személyi ékszereit, az értékmegőrző osztálynál tárolták – fogságban tartása idején. A regisztrálás során esetlegesen talált kézpénzt (birodalmi márkát) a fogoly nevére letétbe helyezték. A felhalmazott ruhák esetében előfordult, hogy ezeket a foglyok téli ruházatának javítására használták (pl. Buchenwaldban), a meggyilkolt szovjet hadifoglyok téli ruhadarabjait, vagy egyes elgázosítottak után maradt téli ruhákat más raboknak adták ki (Auswitzban).

Birodalmi német foglyok, közöttük zsidók is, korlátlanul kaphattak pénzáttalásokat. Külföldi személyek – pl. főkormányzóságbeli lengyelek esetében – azonban bizonyos korlátozások érvényesültek ebben a vonatkozásban.

Ezeket a pénzeket az ún. pénzkartonon tartották nyilván, amit tényleges számla formájában vezettek. A foglyok „leemeléskor” jutottak az összeghez, amit azután felhasználhattak vásárlásra a koncentrációs tábor kintinjában. Mindez a tábori feketepiacon is szerepet kapott. Ez 1943-ig, a díjjegyek bevezetéséig mindenképpen így működött. Minél több pénzt kapott egy fogoly, annál nagyobb lehetősége nyílt a túlélésre. Természetesen voltak olyan személyek, akik semmilyen külső támogatást nem kaptak, de olyanok is akik folyamatosan kaptak ilyen jellegű támogatást. Az előírásoknak

megfelelően, postai úton lehetett feladni ilyen pénzeket. Csak birodalmi márka volt forgalomban. Így más pénzek (pl. a Főkörmányzóságban) előtte átváltandók voltak. Az átváltás 1940-től kényszerárfolyamon történt (egy birodalmi márka = két zloty).

A koncentrációs táborok tábori postája – ideértve a rabok tábori postáját is – csak német nyelven írt küldeményeket továbbított, melyeket, természetesen, erősen cenzuráltak.

A totális háború kiteljesedése során (1942 tavaszától) egyre nagyobb mértékben igényelt a német hadiipar munkásokat a koncentrációs táborokban őrzött foglyok soraiból is. Oswald Pohl SS-tábornok hozta létre 1942. február 1-jén az SS-Wirtschafts-Verwaltungsamt (WVHA), melynek élén a háború végéig ő állt. Ő kezdettől fogva törekedett a foglyok munkateljesítményei lehető legnagyobb mértékben történő kihasználására. A foglyok részben az SS kezelésében levő különféle munkahelyeken, de más helyszíneken is dolgoztak. Ez a legkülönbözőbb területeket, helyszíneket jelenthette, a kőbányától, a téglagyáron át, sütő- és húsipari helyszíneken, a textil- vagy a bőriparban, vagy akár az egyenruházat, vagy a felszerelési tárgyak gyártása területén stb. A foglyok különféle formában kaptak díjazást, ez jelentős mértékű eltéréseket is mutathatott. A kényszermunkás jellegtől az olcsó munkaerő kategóriáig terjedhetett.

Adott esetben, jó teljesítmények, jó irányítás esetén figyelmet fordítottak a foglyok kedvezményekben való részesítésére, elismerésére. Ez sokféle formában nyilvánulhatott meg, pl. megemelt levélváltási lehetőség az otthoniakkal; az eredetileg az SS számára létrehozott tábori könyvtár használata, újságolvasás engedélyezése; kiemelt vásárlási lehetőség a láger-kantinban; a megalázó, előírásos hajviselet elhagyása; alkalmi cigarettakiutalások; mozielőadás megtekintésének lehetősége; óráviselés engedélyezése; őrség felügyelete mellett lehetőség táboron kívüli tartózkodásra; stb. Ismeretes, hogy ezeket a kedvezményeket egyes helyszíneken – pl. a flossenbürgi koncentrációs táborban – már korábban is kiadták.

Voltak olyan foglyok, akik különösen nehéz viszonyok között dolgoztak, ennek megfelelően „nehéz testi munkás” élelmiszerpótlékot is kaptak, s általánosan is jobb ellátásban részesültek. A kedvezményezették privilégiumaikról általában igazolványt kaptak, amelyet adott esetben bemutattak az ellenőrző közegeknek. Mindezzel szemben létezett szigorított tábori őrizet is. Ez megnyilvánulhatott a levelezés korlátozásában, a pénz-, illetve csomagküldemények letiltásában.

Ha a koncentrációs táborok foglyai valamilyen külső munkahelyen dolgoztak, az azokat működtető cégnek kötelessége volt megfelelő díjjegek

beszerzése, amelyeket azután az érintettek táborbeli kázinóban történő vásárlásaiknál felhasználhattak. Megjegyzendő, hogy tekintettel a költségekre, a fenntartó cégnek nem volt érdeke a díjjegyek kiadása. Adott esetben a cégek sajátosan álltak a kérdéshez, az érdemes munkateljesítmények ellenére nem szívesen jutalmaztak rabokat.

A díjjegyek bevezetése általában jelentős mértékben megnövelte a táborokban fogvatartottak munkateljesítményét. A könyvben – elsősorban túlélők emlékeinek felidézésével – több részletet olvashatunk e díjjegyek (szükségpénzek) felhasználási lehetőségeiről az egyes koncentrációs táborokban. A kázinókban beszerezheték a napi szükségleti cikkeket, tisztálkodó eszközöket, élelmiszereket stb. Valódi, értékes élelmiszert, pl. kenyert nem lehetett beszerezni a koncentrációs táborokban.

Igen sajátos – a témakörhöz kapcsolódó – jelenség volt a koncentrációs táborok világában a tábori bordélyházak működtetése. A munkateljesítmények jelentős mértékű növelését remélte – maga Heinrich Himmler is – a tábori bordélyházak bevezetésétől. Természetesen ezt a jutalmazás egyik különleges formájának tartották. Voltak olyan bordélyházak, ahol – leginkább a ravensbrücki koncentrációs táborokból származó – női rabokat, míg más helyszíneken (pl. Auswitz I. és III., Auswitz-Birkenau) prostituáltakat „vetettek be”. Az intézménnyel, a foglyok motiválásán túl, korlátozni kívánták a tábori körülmények között terjedő homoszexualitást. Hangsúlyozandó, hogy e bordélyházakban csak díjjegyekkel lehetett fizetni. A díjjegyek egy része értékjelzéses volt, míg más csoportjuk valamilyen terméket jelenített meg, pl. ismeretesek cigarettajegyek (Auswitz) és élelmiszertjegyek (Buchenwald).

A témakör kapcsán megemlíthető, hogy ugyan kis mértékben, de a korabeli Német Birodalom vonatkozásában is léteztek hadifoglyótábor-pénzek (papírpénzek) is. A hadifoglyók munkavégzésük ellenértékét ebben kapták meg. Hangsúlyozandó, hogy a németek a szovjet hadifoglyók egy részét (ellentétben más hadifoglyaikkal) a nemzetközi jog előírásainak megfelelő hadifoglyó-táborok helyett koncentrációs táborokba zárták, ahol rabszolgamunkát végeztek velük. Ennek következtében igen sokan meghaltak. A későbbiekben, természetesen ennek „ellentételezése” sem maradt el. A szovjetek ugyanilyen formában bántak német hadifoglyaik egy részével, akik között szintén kevés túlélő maradt

Grabowski 17 koncentrációs tábor díjjegyeit (szükségpénzeit) mutatja be részletesen. 1. Auswitz (Oświęcim), 2. Bozen (Bolzano), 3. Buchenwald, 4. Dachau, 5. Flossenbürg, 6. Groß-Rosen, 7. Herzogenbusch (Vught), 8. Lichtenburg, 9. Mauthausen, 10. Mittelbau (Dora), 11. Natzweiler (Struthof),

12. Neuengamme, 13. Oranienburg, 14. Ravensbrück, 15. Sachsenhausen, 16. Stutthof, 17. Westerbork.

A szerző minden esetben áttekinti az adott helyszín történetét, elemzi a táborbeli viszonyokat. A lehető legnagyobb részletességgel mutatja be az (ismert) pénzeket, pénzhelyettesítőket, illetve váltakozó mértékben – a rendelkezésre álló – különféle egyéb dokumentumokat. A papírpénzeket szak-katalógus formájában mutatták be.

Közli minden ismert darab elő- és hátoldalának kvalitásos, színes fényképét. Gyakorlatilag minden e pénzekkel kapcsolatos információt közöl. Ezeket a darabokat majdnem minden esetben márka, fenning értékjelzésekkel adták ki. Ezek a papírpénzek, pénzhelyettesítők döntően igénytelen kivitelben, igen egyszerű formában készültek, kizárólag szükségszerű, célszerűségi szempontok szerint. Kvalitásosabb megjelenés – talán – egyedül az oranienburgi koncentrációs tábor grafikailag is igényes tábori pénzein figyelhető meg.

A szerző a sachsenhauseni koncentrációs tábor kapcsán foglalkozik a más vonatkozásban, a nagyközönség előtt is ismert, már sokszor közölt, híres, hírhedt angol fonthamisítási akcióval („Unternehmen Bernhard”). Az egyes részeket adott esetben érdekes, korabeli fényképfelvételekkel illusztrálta a szerző.

A második részben, pénzek, pénzhelyettesítők zsidó gettókban (1933–1945) cím alatt foglalkozik témája második fő anyagcsoportjával.

A fejezet elején gazdagon illusztrált áttekintést ad az antiszemitizmus, legjellegzetesebb XIX–XX. századi megjelenési formáiról európai kitekin-tésben, részletesebben bemutatva a kérdés németországi vonatkozásait.

A feldolgozás, bemutatás módja az első résznek felel meg. Itt is szakka-talógus tartalmazza a gettók pénzeit, az azokkal kapcsolatos legkülönbélebb információkat. Érdekes, hogy – ellentétben a koncentrációs táborokbeli anyaggal –, itt kvalitásos darabok is előfordulnak. Bár az ismert anyag dön-tően itt is bankjegyeket jelent, Litzmannstadt esetében elektronból, alumini-umból vert érmek is készültek. Ebben az esetben nem beszélhetünk csupán márka, pfenning értékjelzéssel kiadott példányokról. Ismert zloty, groszy, rubel, kopek, illetve korona értékjelzéssel kiadott „zsidó pénz” is. Ezek-nek a kiadásoknak majd mindegyike hagyományos zsidó szimbólumokat is megjelenít (Dávid-csillag, menóra).

Elgondolkodtató, hogy mi készíthette a német „illetékeseket”, hogy a Cseh–Morva Protektorátus területén, Theresienstadtban magas színvona-lon kivitelezett „zsidó pénzek” legyenek forgalomban? Ezekon megjelenik a kőtáblát tartó Mózes művészi ábrázolása. Ezeket a bankjegyeket Jindra

Schmidt (Nationalbank für Böhmen und Mahren) tervezte, készítette el a nyomólemezeket stb.

A kötet hat gettó dokumentumait dolgozza fel: 1. Bielsk (Bialistok), 2. Budapest, 3. Litzmannstadt, 4. Sokolka, 5. Theresienstadt, 6. Varsó (Warszawa, Warschau). Ebben a részben is bemutatja a szerző, hosszabb-rövidebb terjedelemben az egyes gettók történetét, létrejöttét, az ottani viszonyokat. Jellemzően személyiségeket is megismerhetünk az egyes helyszíneken.

Számunkra különösen érdekes lehet a budapesti gettóval kapcsolatos rövid rész (352–354 old.). Ez azonban csupán áttekintés a magyarországi zsidóság korabeli helyzetéről, sorsáról, illetve rövid áttekintés a budapesti gettóról. Ennél a résznél is közöl a szerző dokumentumokat. Így egy zsidó munkaszolgálatos katona zsoldkönyvét. 1942-es élelmiszerjegyet, vörös „zs” betűs (= zsidó) lebélyegzéssel egy „Elismervényt kultuszadó befizetéséről” (1943), valamint egy „metszési bárcát” egy juh levágásáról (Miskolc, 1932). Megítélésem szerint, ezek az anyagok nem igazán tartoznak a kötet tematikájához. Ezzel szemben, a más helyszíneken bemutatott pénzek, pénzhelyettesítők itt nem szerepelnek. Nyilvánvaló, hogy nem is léteztek. A szerző nem is ír ebben az esetben tényleges pénzekről. Egyébként egyes illusztrációiról is megjegyzi, hogy csupán judaica tematikájuk miatt közli őket.

Grabowski röviden áttekinti a holokauszttal kapcsolatos modern emlékiadásokat is, egy érmet, illetve különféle országok papírpénzeit.

Külön részben foglalkozik a tárgykörben ismertté vált hamisítványokkal, manipulált darabokkal, illetve, sajátos módon e tárgykörben is létező fantáziadarabokkal is.

A kötet eddig részletesen még fel nem dolgozott, többségében eddig ismeretlen anyagok közlésével a korszak „árnyaltabb” megítéléséhez járulhat hozzá. A korszakkal, a témakörrel foglalkozó szakembereknek, érdeklődőknek, gyűjtőknek stb. mindenképpen ajánlatos elolvasni.

Hans-Ludwig Grabowski: Das Geld des Terrors. Geld und Geldersatz in deutschen Konzentrationslagern und Gettos 1933 bis 1945. Dokumentation und Katalog basierend auf Belegen der zeitgeschichtlichen Sammlung. (A terror pénze. Pénz és pénzhelyettesítő a német koncentrációs táborokban és gettóiban 1933–45 között. Dokumentáció és katalógus a kortörténeti gyűjtemény állományára támaszkodva) Wolfgang Haney: Sowie aus weiteren Sammlungen und Archiven (Ugyanígy más gyűjteményekből és levéltárakból). Battenberg Verlag kiadása 2008. 456 oldal, gazdagon illusztrálva

Pandula Attila